

ЛІДІЯ НЕСТЕРЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д. Ушинського (Чернігів, Україна)

УДК 94 (477):324

ORCID 0000-0001-5353-2922

DOI 10.13140/PHER.55.2025.02

lidnesa@ukr.net

**«АКТИВНА АНТИРАДЯНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ»
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ВЧИТЕЛЬКИ МАРІЇ ФЕДОРІВНИ БЕЛЬМАС
В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ В 1941-1943 РР.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ)**

Статтю присвячено Марії Федорівні Бельмас, яка більше 20 років свого життя була вчителькою. Після закінчення двохрічних педагогічних курсів у 1918 р. працювала вчителькою мови та історії Плисківської школи на Борзеничині та Количівської школи. З 1920 р. вона служила в навчальних закладах м. Чернігова.

На початку німецько-радянської війни вона не евакуювалася, і залишилася в місті. З приходом німців до Чернігова перебувала на тимчасових роботах. Деякий час вона не працювала ніде. А в 1942 р. перейшла на вчительську роботу, де і була до вересня 1943 р. вчителькою початкових класів у школі № 6.

З поверненням радянської влади на Чернігівщину з вересня 1943 до травня 1944 р. вона продовжувала працю вчителькою в цій же школі. З осені 1944 р. Марія Федорівна перейшла на роботу до кафедрального собору, де майже рік перебувала помічницею церковного старости. А потім спробувала себе хористкою в соборі. У жовтні 1948 р. проти неї було порушено кримінальну справу, яку припинено 4 травня 1949 р. А 30 січня 1990 р. М.Ф. Бельмас реабілітовано.

Ключові слова. *Марія Федорівна Бельмас, вчителька, школа, м. Чернігів, нацистська окупація, кримінальне переслідування.*

Актуальність проблеми. *В умовах розбудови української державності виникла об'єктивна можливість правдивого та наукового*

висвітлення проблем нашого минулого, особливо стосовно тих громадян, що зазнали переслідувань з боку радянської влади. Це стало можливим завдяки прийняттю українською владою Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» (17 квітня 1991 р.), Постанови Верховної Ради України «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» (24 грудня 1993 р.) та програми Кабінету Міністрів України щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій, якою передбачена реалізація довгострокових програм на місцях.

Велике значення для науковців має Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (09.04.2015 № 316-VIII), згідно з яким було відкрито фонди ГДА СБУ та держархівів України, що десятиліттями перебували під грифом «цілковито таємно».

В умовах багатолітньої збройної агресії Росії проти України і окупації загарбниками значної частини українських територій нам необхідно неупереджено аналізувати історичні події, щоб не допустити повторення трагедій та помилок, що мали місце в недавньому минулому. Тож дослідження з історії освіти у воєнний час є нині актуальними й для сьогодення.

Останніми роками побачили світ ряд наукових праць, які було присвячено проблемі розвитку освіти на Чернігівщині в період нацистської окупації (1941–1943 рр.). Однією із узагальнюючих праць, де подано характеристику сільської освіти Чернігівщини в цей період, є публікація Є.Ю. Шаповаленка [6]. Розвиток освіти обласного центру в 1941–1943 рр. досліджувала Н.М. Потій [3–4]. Кримінальному переслідуванню вчителів Чернігівщини на початку німецько-радянської війни присвячено статтю авторки цієї публікації [2]. Невеликі довідки про репресованих радянською владою вчителів у Чернігівській області опубліковано в серії книг «Реабілітовані історією». Тут знаходимо коротку інформацію і про Марію Федорівну Бельмас [5].

Тож **метою** нашої публікації є показ повоєнного кримінального переслідування вчительки з м. Чернігова Марії Федорівни Бельмас, яка в роки нацистської окупації Чернігова (1941–1943 рр.) працювала в місцевій школі.

Джерельною базою для публікації є документи Державного архіву Чернігівської області (ф. Р-8840) та Поточного архіву Комунального закладу «Чернігівський обласний науково-редакційний центр» Чернігівської обласної ради (П-16640), які публікуються вперше.

Виклад основного матеріалу. Відразу ж після вигнання нацистських окупантів з України і відновлення радянської влади у 1943–1944 рр. розпочалося кримінальне переслідування певних верств населення, які в роки окупації співпрацювали із загарбниками. До цієї категорії були включені керівництво міських, районних та сільських старостатів, діячі культури, директори й актори театрів, музеїв та ін. Не оминув процес переслідування радянською владою й освітян, до яких належала героїня нашої наукової розвідки Марія Федорівна Бельмас.

11 жовтня 1948 р. заступник начальника 2 відділення 5 відділу УМДБ Чернігівської області ¹ капітан Іванов підготував і підписав постанову на обшук та арешт уродженки та жительки м. Чернігова М.Ф. Бельмас. Підставою стала робота жінки в школі в роки нацистської окупації міста (вересень 1941 – вересень 1943 рр.) та антирадянська діяльність.

Документ також підписали заступник начальника 5 відділу УМДБ, підполковник Чесноков та начальник слідчого відділу капітан Власов. Затвердив документ начальник УМДБ Чернігівської області полковник Федоров. Арешт санкціонував прокурор Чернігівської області радник юстиції Панов. 14 жовтня 1948 р. було підготовлено ордер № 374 на обшук і арешт М.Ф. Бельмас, який того ж дня було пред'явлено жінці [1, арк.3–5].

14 жовтня з 20 до 22 год. співробітником УМДБ Чернігівської області лейтенантом Кащенком у жінки було проведено обшук за адресою: м. Чернігів, вул. Пролетарська, 4. Під час обшуку в будинку були присутні Р.А. Докторова, К.І. Бельмас, В.Ф. Бельмас та представник

¹ **Міністерство державної безпеки СРСР** (рос. *Министерство государственной безопасности СССР (МГБ)*) — союзно-республіканське міністерство, що існувало з 1946 до 1953 року. Наступник Народного комісаріату державної безпеки (рос. *НКГБ*), попередник КДБ СРСР // Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B8_%D0%A1%D0%A0%D0%A1%D0%A0

УМДБ Чернігівської області капітан Іванов. Під час обшуку було вилучено паспорт, трудову книжку, професійний квиток, свідоцтво про освіту, 5 різних довідок, кілька облігацій внутрішнього займу на суму 425 крб. і 500 крб. грошима. Окрім цього, під час обшуку було вилучено 4 золоті коронки для зубів разом із вирваними зубами. Гроші, облігації та коронки було здано на зберігання в УМДБ Чернігівської області [1, арк. 8–8 зв., 11 – 11 а, 13 – 13 а]. М.Ф. Бельмас належала окрема кімната, де стояли шафа, комод і висіло велике дзеркало в дерев'яній оправі розміром 50х75 см. Майно для подальшого зберігання під розписку було віддано брату жінки – Василю Федоровичу Бельмасу [1, арк. 8–10]. Цього ж дня жінку було затримано [1, арк. 7].

Коротко подамо *біографію* заарештованої. Марія Федорівна Бельмас народилася в 1894 р. в родині чернігівських міщан. У Марії було три брати: Василь (1887 р. н.), Михайло (1890 р. н.) і Семен [1, арк. 6 зв.].

В автобіографії «колишньої вчительки школи № 4»² про своє дитинство і молоді роки вона написала наступне: «Народилася я в місті Чернігові в серпні місяці 1894 року. Батько мій був службовець. Він помер, коли мені було 8 років. Виховували мене брати. Вчилася я в гімназії в місті Чернігові. Закінчивши 8 класів, я вступила на двохрічні педагогічні курси, які дали мені право викладати мову та історію у вищих початкових школах. Року 1918 я закінчила курси і мене призначили викладати мову та історію у вищій початковій школі на станції Пліски Борзенського повіту. Року 1919 мене призначили в Колічевську школу, а в 1920 році мене було переведено в Чернігів в трудшколу №2.

1 листопада 1923 року переведено до школи № 9; яка до останнього часу називалася школою № 4 Куйбишева. Зараз я член церковної ради Іллінської церкви» [1, арк. 53 г].

Як зазначила арештована, з 1923 до 1940 р. вона працювала в різних навчальних закладах міста, а з 1940 до вересня 1941 р. – в неповній середній школі № 4 м. Чернігова. На початку війни вона не евакуювалася і залишилася в місті. Причинами стали ряд факторів: відсутність достатньої кількості грошей, щоб їхати до інших місць,

² Так вказано в документі. Проте не зазначено рік написання автобіографії. Ймовірно, це кінець 20–30-х рр. ХХ ст., бо немає даних про роботу під час німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

тяжка хвороба брата Семена, який потребував догляду і невдовзі помер, власний незадовільний стан здоров'я.

З приходом німців до Чернігова перші 10 робочих днів вона працювала різноробочою на ТЕЦ. «<...> Кілька разів на роботі падала з водою і цеглою, за що була з роботи звільнена <...>» [1, арк. 57]. Деякий час вона не працювала ніде. А потім з грудня 1941 – січня 1942 р. перейшла на вчительську роботу [1, арк. 19–20].

Як зазначила Марія Федорівна, під час нацистської окупації міста Чернігова вона до вересня 1943 р. працювала вчителькою в школі № 6. У звіті Чернігівської школи № 6 про закінчення 1941–1942 навчального року про Марію Федорівну вказано наступне: «<...> Бельмас М.Ф., класовод III «а» класу. ...Протягом учбового року провела з учнями корисні бесіди на такі теми: 1) Любов до Великонімеччини українського народу. 2) Віра в Бога. 3) Великдень. 4) Як треба дітям ставитися до батьків і дорослих людей. 5) Як живуть українці в Німеччині...

Рис. 1 М.Ф. Бельмас

...Сумлінне ставлення до роботи, цілковите бажання брати участь в будівнанні нової школи, розуміння боротьби Великонімеччини з більшовизмом – все це говорить за те, що Бельмас М.Ф. належить до цілковито благонадійних людей <...>» [1, арк.52а]. Детальніше ознайомитися із звітом роботи школи №6 за 1941–1942 навчальний рік та характеристикою педагогічного колективу можна у *додатку А*.

З вересня 1943 до травня 1944 р. вона продовжувала працювати вчителькою в цій же школі. Проте восени 1944 р., коли вона не була затверджена на цю посаду, Марія Федорівна змушена була перейти на роботу до кафедрального собору, де майже рік працювала помічницею церковного старости. А потім аж до затримання перебувала хористкою у соборі [1, арк. 52 а].

Жінка була позапартійною, в громадському житті міста участі не брала, а також не перебувала на військовому обліку.

Марія Федорівна була одинокою. У неї не було ні чоловіка, ні дітей. З рідні у неї залишилися лише два брати. Михайло Федорович

Бельмас працював учителем, проте навчальний заклад у справі не вказаний [1, арк. 6–6 зв.]. Василь Федорович Бельмас працював головним бухгалтером у відділі мистецтв, проте назви установи у справі теж немає. Василь Федорович зазначив, що з сестрою вони проживали в одному будинку, проте після смерті матері в 1933 р. вона мешкала самотійно. Завдяки своїй неорганізованості вона постійно потребувала підтримки, котру надавав їй брат. Він допомагав їй харчами та одягом [1, арк. 36 зв.].

9 жовтня 1948 р. відбувся перший допит М.Ф. Бельмас. Його здійснив заступник начальника відділу УМДБ Чернігівської області капітан Іванов. Жінка повідомила, що під час свого перебування в окупованому місті на рубежі 1941–1942 рр. вона добровільно звернулася в «горнаросвіту» міста, написала заяву про своє бажання працювати в школі. Це прохання було виконано. Марія Федорівна почала працювати вчителькою в Чернігівській школі № 6, директором якої був Іван Йосипович Ярмусевич. Жінка розповіла, що за час своєї роботи вона виховувала дітей в антирадянському дусі і наголосила, що *«тоді була така система виховання дітей в школах»*. Як висловились підозрювана, її антирадянське виховання полягало у вилученні в дітей 15 радянських підручників (Букварів), згідно з наказом директора школи І. Й. Ярмусевича, використанні на уроках матеріалів газети «Українське Полісся»³, що її видавала окупаційна влада; проведенні виховних годин на антирадянську тематику, де засуджувалася радянська влада, вихвалялися А. Гітлер та німецька армія-визволителька. На запитання слідчого про її зв'язки з партизанами в окупаційний період Марія Федорівна заперечила їх наявність [1, арк.14–18].

Другий допит арештованої відбувся вночі з 14 на 15 жовтня 1948 р. Його провів заступник начальника відділу УМДБ Чернігівської області

³ "Українське Полісся" — часопис, що виходив у Чернігові двічі на тиждень з 2 листопада 1941 під редакцією Ф. Піпи (1941), В. Чернова (1943). Упродовж 1941–43 рр. вийшло 166 чисел. У логотипі видання — слова Т.Шевченка: "В своїй хаті своя правда, і сила, і воля!" (1941). Позначка "U5" (1943) означала, що видання контролювалося батальйоном пропаганди для України, а цифра вказувала на роту цього батальйону. В лютому 1943 р. часопис змінив назву на "Чернігівський кур'єр" / Українське Полісся. Часопис. Інститут історії України. URL: <http://resource.history.org.ua> > cgi-bin > eiu > history

капітан Іванов. Проте жінка про свою роботу в школі в окупаційний період нічого нового слідству не повідомила [1, арк.19-21].

24 жовтня 1948 р. М.Ф. Бельмас було знову викликано на допит з метою пред'явлення їй звинувачення. Проте в акті, складеному і підписаному слідчим молодшим лейтенантом Безкровним, зазначено наступне: «<...> 24 жовтня 1948 р. о 15.10 заарештована Бельмас Марія Федорівна 1894 року народження була викликана на допит для пред'явлення їй звинувачення. Як тільки вона зайшла в приміщення слідчого, впала в істерику і від надання будь-яких відповідей на запитання відмовилась <...>». Акт також підписав заступник начальника відділу УМДБ Чернігівської області капітан Іванов [1, арк. 23].

Наступний допит відбувся 3 листопада 1948 р. Його провів старший слідчий слідчого відділу УМДБ Чернігівської області старший лейтенант Гребенєв. Відразу ж жінці було пред'явлено звинувачення за ст. 54-10 ч.2⁴. Марія Федорівна повністю визнала себе винуватою в пред'явленому їй звинуваченні. На допиті вона розповіла, що, працюючи в школі № 6, вона навчала дітей читати по статтях газети «Українське полісся», де розповідалося про життя дітей у Німеччині.

На запитання слідчого про відмову давати показання 24 жовтня жінка повідомила про свій стан здоров'я наступне: «<...> У 1940 р. я лежала в лікарні ім. Воровського, і в мене тоді лікарі діагностували психоневроз. У 1944 р. у мене був такий стан, що я не могла займатися розумовою діяльністю. Працюючи вчителькою в школі № 6, я не могла перевірити учнівські зошити і написати конспекти. Педагогічний колектив, а особливо адміністрація, мене відкрито називали несамовитою, і в результаті цього в жовтні 1944 р. мене з роботи звільнили, і з цього часу мені роботи більше не давали <...>» в системі освіти [1, арк.24-26 зв.].

⁴ Стаття 54 Кримінального кодексу УРСР (1927 і 1934) — стаття, що передбачала відповідальність за «контрреволюційну діяльність», «зраду батьківщини». Введена до Кримінального Кодексу УРСР 1927 р. в редакції від 20.07.1934. Була аналогом Статті 58 Кримінального кодексу РРФСР (1926). Ст. 54-10 — антирадянська пропаганда і агітація, позбавлення волі на строк не менш як 6 місяців, аж до розстрілу або оголошення ворогом трудящих з конфіскацією майна і з позбавленням громадянства URL: [https://www.wikidata.uk-ua.nina.az/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F_54_%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%83_%D0%A3%D0%A0%D0%A1%D0%A0_\(1927_%D1%96_1934\).html](https://www.wikidata.uk-ua.nina.az/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F_54_%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%83_%D0%A3%D0%A0%D0%A1%D0%A0_(1927_%D1%96_1934).html)

До порушеної справи проти М.Ф. Бельмас було долучено протокол допиту колишнього директора школи № 6 – І. Й. Яrmусевича. Допит проведено ще 6 жовтня 1948 р. заступником начальника відділу УМДБ Чернігівської області капітаном Івановим. Іван Йосипович повідомив, що М.Ф. Бельмас була проти радянської влади, часто висловлювалася, що їй добре жити при окупаційній владі. На початку 1943 р. на одному з уроків читання, де він був присутній, Марія Федорівна сказала учням наступне: «<...> Раніше, діти, коли була радянська влада, і ми жили при ній, ми не були вільні в житті, було заборонено відвідувати церкву, учні виховувалися в антирелігійному дусі, за відвідування учнями церкви переслідували, а вчителів звільняли з роботи, а зараз ми вільно ходимо до церкви і нікого не боїмося. Ця воля нам надана німецькими військами <...>» [1, арк. 29–30 зв.].

До справи також було додано протокол допиту вчительки чернігівської школи № 4, Половецької Зінаїди Семенівни (1901 р. н.). Допит проведено 8 жовтня 1948 р. заступником начальника відділу УМДБ Чернігівської області капітаном Івановим. Вона повідомила слідству, що з лютого 1942 – до вересня 1943 р. працювала секретаркою в чернігівській школі № 6. Зінаїда Семенівна сказала, що в її присутності М.Ф. Бельмас захоплювалася німцями, називала їх культурними людьми, які піклуються про якість життя вчителів, вилучала в учнів радянські підручники [1, арк. 34–35 зв.].

10 листопада 1948 р. старший слідчий слідчого відділу УМДБ Чернігівської області старший лейтенант Гребенєв здійснив черговий допит М.Ф. Бельмас, де зачитав показання, що були дані проти неї І. Й. Яrmусевичем. Марія Федорівна їх повністю визнала й підтвердила. Вона повідомила слідству, наступне: «<...> Я завжди була релігійною людиною, а робота в школі при радянській владі виконання релігійних обрядів ускладнювала. Було незручно бути вчителькою радянської школи і дотримуватися релігійних звичаїв, що мене дуже утискало. При окупантах у цьому я відчувала себе вільною, і свого задоволення не приховувала ні перед дітьми, ні перед педагогічним колективом <...>» [1, арк. 27 зв.]. Допитувана заперечила деякі дані зі звіту школи № 6 за 1941–1942 р. Вона повідомила, що у 1941–1942 н.р. працювала вчителькою в I класі, а в 1942–1943 н. р. – у II класі, а третьокласників в

роки нацистської окупації вона не навчала. Учнів було від 50 до 60 [1, арк. 28, 29 зв.].

1 грудня 1948 р. старший слідчий слідчого відділу УМДБ Чернігівської області, старший лейтенант Гребенев провів допит свідка, рідного брата заарештованої Василя Федоровича Бельмаса (1881 р. н.). Чоловік надав слідству біографічні дані своєї сестри. Брат підтвердив інформацію про психічне захворювання сестри, що стало причиною її звільнення з роботи. «<...> Керівництво школи, де вона працювала в останній час, запропонувало їй написати заяву про звільнення із цієї школи під приводом переведення на більш відповідальну роботу. Вона таку заяву подала, а знову її на роботу не прийняли, і, таким чином, вона залишилася без роботи <...>», – читаємо в документі [1, арк.37].

8 грудня 1948 р. старший слідчий слідчого відділу УМДБ Чернігівської області старший лейтенант Гребенев допитував як свідка колишнього директора школи № 6 І. Й. Ярмусевича (1888 р. н.). Про М.Ф. Бельмас чоловік повідомив, що вона страждає розумовими відхиленнями, несаможиттєва, потайна, релігійна до фанатизму, вкрай неохайна у догляді за собою [1, арк. 32 а, 32 б].

Судово-психіатрична експертиза. Після здійснення перших допитів М.Ф. Бельмас, де слідчі побачили порушення психічного здоров'я затриманої, для підозрюваної було проведено судово-психологічні експертизи. 9 листопада 1948 р. старший слідчий слідчого відділу УМДБ Чернігівської області старший лейтенант Гребенев підготував постанову про проведення психіатричної експертизи для М.Ф. Бельмас. 11 листопада 1948 р. комісія лікарів-психоневрологів у складі А.Г. Сарсян, Н.П. Артеменко, М.М. Колбовської провела судово-психіатричну експертизу. У своєму висновку вони вказали, що у М.Ф. Бельмас артеріосклероз судин головного мозку. Проте для визначення ступеня порушення інтелекту її потрібно направити на стаціонарну експертизу в Київську судово-психіатричну лікарню [1, арк. 40–41].

2 грудня 1948 р. старший слідчий слідчого відділу УМДБ Чернігівської області старший лейтенант Гребенев підготував такі постанови:

1) про призначення повторної судово-психологічної експертизи для М.Ф. Бельмас;

2) призупинення справи № 4014, порушеної за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР проти М.Ф. Бельмас, і направлення останньої в Київську психіатричну лікарню ім. академіка Павлова для отримання остаточних результатів;

3) етапування звинуваченої М.Ф. Бельмас.

Підписали документи начальник 1 відділення відділу УМДБ Чернігівської області лейтенант Задворнов та начальник слідчого відділу УМДБ Чернігівської області капітан Власенко. Затвердив документи начальник управління УМДБ Чернігівської області полковник Федоров [1, арк. 42–46].

В акті судово-психологічної експертизи Марії Федорівни Бельмас за № 54/1629 Київської психіатричної лікарні ім. акад. Павлова було вказано, що «<...> в 1942 р. у неї почалися сильні головні болі, сльозливість після контузії: при розриві авіабомби її відкинуло повітряною хвилею далеко, і вона вдарилася головою, втратила свідомість на деякий час. У вересні 1943 р. вона почала помічати у себе зниження пам'яті і безладну мову. Це відбилося на її роботі: перевіряючи зошити, залишала помилки; не могла скласти плану роботи, конспекту <...>» [1, арк. 47]. У висновку експертизи стосовно жінки було зазначено наступне: «<...> Марія Федорівна Бельмас страждає хронічним душевним захворюванням у формі епілепсії з вираженим недоумством і психічними еквівалентами, є несамовитою, підходить під дію ст. 10 КК УРСР. За станом здоров'я потребує опіки рідних під наглядом райпсихіатра <...>» [1, арк. 47–48].

3 травня 1949 р. Василь Федорович Бельмас підписав зобов'язання, де обіцяв взяти під свій нагляд рідну сестру – Марію Федорівну Бельмас, та пообіцяв, що вона буде проживати разом з ним [1, арк. 51].

Згідно з наказом заступника міністра держбезпеки генерал-майора Єсипенка № 3/3/1271 від 10 березня 1949 р. про припинення кримінального провадження проти М.Ф. Бельмас, звільнення її з-під варти та передачу її під нагляд рідним, 4 травня 1949 р. старший слідчий слідчого відділу УМДБ Чернігівської області старший лейтенант Гребенєв підготував постанову про припинення кримінального переслідування Марії Федорівни Бельмас. Документ підписав начальник слідчого відділу УМДБ Чернігівської області капітан Власенко. 5 травня 1949 р. документ затвердив начальник управління

УМДБ Чернігівської області полковник Федоров [1, арк. 49–50]. Жінку звільнили з в'язниці. 6 травня 1949 р. старший слідчий слідчого відділу УМДБ Чернігівської області старший лейтенант Гребенєв підготував постанову про повернення всіх цінностей, що були вилучені у М.Ф. Бельмас [1, арк.59].

16 січня 1989 р. Президією Верховної Ради СРСР було видано указ «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, що мали місце в період 30–40-х і початку 50-х років». А вже 30 січня 1990 р. заступником прокурора Чернігівської області державним радником юстиції В.І. Григорьєвим були затверджені документи про реабілітацію М.Ф. Бельмас [1, арк. 60]. Більше, ніж через сорок років кримінальну справу № 4014 нарешті було завершено.

Вивчаючи звинувачення проти М.Ф. Бельмас у 1948 р., видно зацікавленість слідчих у порушенні кримінальної справи проти людей, які працювали в окупованих нацистами українських містах і селах. І справа проти Марії Федорівни Бельмас була далеко не першою. Як зазначено в документі, перед цим було заарештовано «німецького помічника», колишнього директора Чернігівської школи № 6 Івана Йосиповича Ярмусевича⁵ [1, арк. 3].

Впадає в очі час і тривалість допитів жінки. Перший допит М.Ф. Бельмас відбувся 9 жовтня 1948 р. Дивним є те, що, згідно з документами, Марія Федорівна ще не була заарештованою. Проте в паперах чітко зазначено, що це «протокол допиту до справи №...», а не протокол свідка. Тривалість допиту відсутня. [1, арк. 14, 17]. Другий допит розпочався вже вночі о 23 год. 30 хв. 14 жовтня 1948 р. в день, коли жінку заарештували, і закінчився о 2 год. 45 хв. 15 жовтня, тобто тривав 3 год. 15 хв. [1, арк. 19]. Третій допит відбувся 3 листопада о 20 год., а закінчився 4 листопада о 3 год. ночі, тобто тривав 7 годин [1, арк.24].

⁵ **Іван Йосипович Ярмусевич** народився 1888 р., в м. Вознесенське Миколаївської області у родині військових. Освіта вища. В роки нацистської окупації м. Чернігова (1941–1943 рр.) працював директором Чернігівської школи № 6 та вчителем російської мови. На момент арешту 5.10.1948 р. був завідуючим кафедри мовознавства та викладачем російської мови Чернігівського педагогічного інституту. 15.12.1948 р. засуджений Чернігівським обласним судом за ст. 54-3, 54-10 КК УРСР до 25 років позбавлення волі. 4.09.1954 р. звільнений з під варті в Карлагу за інвалідністю. Виїхав до Києва. 13.01.1955 р. Постановою Верховного Суду УРСР термін ув'язнення було знижено до 6 років. 21.12.1994 р. Чернігівською обласною прокуратурою Івана Йосиповича було реабілітовано. Картка обліку репресованого Ярмусевича Івана Йосиповича. Спр. П-16640 // Поточний архів Комунального закладу «Чернігівський обласний науково-редакційний центр» Чернігівської обласної ради.

Четвертий допит, відбувся 10 листопада 1948 р., тривав з 11 год. ранку до 17 год., тобто 6 годин [1, арк. 27]. Як бачимо, всі допити тривали по кілька годин, і 2 з них були нічними. Враховуючи те, що жінка була немолодою (54 роки), мала психічні розлади, то ці багатогодинні допити могли спровокувати подальше загострення захворювання.

Висновок. Таким чином, з поверненням радянської влади в Україну в післявоєнний час нею здійснювалось переслідування людей, які в часи нацистської окупації України (1941–1944 рр.) співпрацювали з окупаційною владою. Репресивні органи не вникали у причини, що не дозволили людям покинути окуповану нацистами територію та евакуюватися на Схід СРСР. Ніхто не брав до уваги й те, що в часи окупації цивільним людям потрібно було виживати, утримувати свої родини та ін.

Аналізуючи документи, переглядаючи минулі події, для нас важлива мужність і громадянська позиція М.Ф. Бельмас. Не зважаючи на всі репресивні дії радянської влади в довоєнний та післявоєнний час, вона не побоялася відкрито говорити правду про порушення в СРСР свободи совісті, закриття церков, заборону християнських свят та переслідування віруючих учителів.

Додаток А

ЗВІТ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ШКОЛИ №6 ПРО ЗАКІНЧЕННЯ 1941–1942 НАВЧАЛЬНОГО РОКУ [1, арк.52 а – 52 б]

...У школі учні виховуються в ідеалістичному напрямку: під час проходження відповідного учбового матеріалу (особливо на уроках української мови) та в окремих бесідах прищеплювалася любов до України, Великонімеччини як визволительниці від більшовицького гніту...

...Щоб уникнути цілковитого використання підручників советського видання, школа з самого початку і до кінця навчального року передплачувала близько 30 примірників газети «Українське Полісся», матеріал якої використовувався вчителями на уроках української мови для читання, розвитку мови та граматичних вправ...

... 10 березня вся школа (інкорпоре) була на панахиді в Єлецькому монастирі. 20 квітня школа відзначила день народження фюрера Адольфа Гітлера. У кожному класі прочитано біографію фюрера та проведено бесіду про Великонімеччину як визволительку від більшовицького гніту. До комендатури надіслано було на німецькій мові привітання, зміст якого оголошувався спочатку по класах...

ХАРАКТЕРИСТИКА ВЧИТЕЛІВ

1. **Павловський О.Г.**, класовод IV «а» класу. Павловського можна вважати цілком благонадійного з політичного боку: під час уроків він завжди прищеплював любов до звільненої України і Великонімеччини як визволительниці від більшовицького гніту.

2. **Красильникова О.О.**, класовод IV «б» класу. Виявила себе як гарний організатор учнівського колективу. Дисципліна в класі завжди була зразкова, іспити показали, що учні добре засвоїли програмовий матеріал, що вчителька ставить суворі вимоги для одержання задовільних і відмінних оцінок. Виховання учнів у сучасному дусі, прихильне ставлення до Великонімеччини – все це дає підстави вважати Красильникову за цілком благонадійну особу.

3. **Бельмас М.Ф.**, класовод III «а» класу. ...Протягом учбового року провела з учнями корисні бесіди на такі теми: 1) Любов до Великонімеччини українського народу. 2) Віра в Бога. 3) Великдень. 4) Як треба дітям ставитися до батьків і дорослих людей. 5) Як живуть українці в Німеччині... Сумлінне ставлення до роботи, цілковите бажання брати участь в будівництві нової школи, розуміння боротьби Великонімеччини з більшовизмом – все це говорить за те, що Бельмас М.Ф. належить до цілковито благонадійних людей.

6. **Бурківська О.І.**, класовод II «а» класу. ...Вихователька єпархіальної школи, чоловік репресований, багато зазнала лиха за часів радянської влади, а тому співчуває сучасному стану, що ставить її до лав благонадійних осіб.

7. **Гром М.Г.**, класовод II «б» класу. ...г) ставлення до сучасного політичного стану прихильне, викривлень у вихованні дітей не помічалось, а тому Гром М.Г. можна вважати за благонадійну особу.

8. **Соболевська Н.П.**, класовод І класу. ...г) з політичного боку можна вважати як благонадійну: прищеплювала дітям любов до Великонімеччини як визволительниці від більшовизму.

9. **Міллер О.І.**, викл. нім. мови у IV «а», IV «б», IV «в» і III «а» класах. ...З політичного боку цілком благонадійна: часто розповідала дітям про Великонімеччину як визволительницю від більшовизму, про відвагу німецьких вояків, їх організованість і чесність.

10. **Силич С.В.**, викл. нім. мови у III «б», II «а», II «б» класах. ...г) з політичного боку можна вважати як благонадійну: прищеплювала дітям любов до Великонімеччини як визволительниці від більшовицького гніту, про німецькі школи та їх організованість.

Завідувач школи Ярмусевич

ПОСИЛАННЯ:

1. Держархів Чернігівської області. Ф. Р.-8840. Оп. 3. Спр. 129. 60 арк.
2. Нестеренко Л.О. З історії одного вчительського листа. *Сіверянський літопис*. 2018. №3. С. 152–165.
3. Потій Н.М. Стан початкової освіти у Чернігові в роки нацистської окупації (1941–1943 рр.). *Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції «Вигнання нацистських окупантів з України: пам'ять та уроки історії для сьогодення» 23 жовтня 2014 р.* / Укладачі: Нестеренко Л.О., Потій Н.М. Чернігів, 2015. С. 111–118.
4. Потій Н.М. Діяльність Чернігівських курсів крою та шитва, художнього українського вишивання та рукоділля в роки нацистської окупації. *Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій*. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. 26-27 жовтня 2018 р. / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. Ч. 1. С.198–200.
5. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. Кн. 3. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. 600 с.
6. Шаповаленко Є.Ю. Освіта в сільській місцевості Чернігівщини під час нацистської окупації в 1941–1943 рр. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. К.-Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. Вип.7. С. 287–291.

LIDIYA NESTERENKO,

*Candidate of Historical Sciences (Ph. D.), Associate Professor at the
Department of Social Disciplines and Methods of Teaching Them,
K. D. Ushynskyi Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical
Education (Chernihiv, Ukraine)*

UDC 94(477):324

DOI 10.13140/PHEP.55.2025.02

ORCID 0000-0001-5353-2922

lidnesa@ukr.net

**«ACTIVE ANTI-SOVIET ACTIVITY» OF THE CHERNIHIV TEACHER
MARIA FEDOROVNA BELMAS DURING THE NAZI OCCUPATION IN
1941-1943 (BASED ON CRIMINAL CASE MATERIALS)**

This article is dedicated to Maria Fedorovna Belmas, who worked as a teacher for more than 20 years of her life. After completing two-year pedagogical courses in 1918, she worked as a language and history teacher at the Plyskiv School in the Borzna Region and the Kolychiv School. Since 1920, she worked in educational institutions in the city of Chernihiv.

At the beginning of the German-Soviet War, she did not evacuate and remained in the city. With the arrival of the Germans in Chernihiv, she worked in temporary jobs. For some time, she did not work anywhere. And in 1942, she returned to teaching, where she worked as a primary school teacher at school No. 6 until September 1943.

With the return of Soviet power to the Chernihiv Region, from September 1943 to May 1944, she continued to work as a teacher at the same school. In the fall of 1944, Maria Fedorovna moved to work at the cathedral, where she worked for almost a year as an assistant to the church elder. Then she continued to work as a chorister in the cathedral. In October 1948, a criminal case was initiated against her, which was discontinued on May 4, 1949. And on January 30, 1990, M. F. Belmas was rehabilitated.

Keywords: *Maria Fedorovna Belmas, teacher, school, Chernihiv, Nazi occupation, criminal prosecution.*

Матеріал отримано редакційною колегією 05.11.2024 р.

Науковий рецензент: доктор філософських наук

ВІКТОР ДОВБНЯ (Чернігів)